

Санкції та блокування веб-сайтів в Україні: як непомітно відкрити скриньку Пандори»

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Максим Дворовий

ГО «Лабораторія цифрової безпеки»

2021

Лабораторія
Цифрової
Безпеки

ЗМІСТ

ВСТУП	1
Санкції у міжнародному та національному праві	4
Санкційні укази: що заблоковано та як надовго?	6
Закон про санкції та блокування сайтів: як Президенти та РНБО обмежують права людини	12
Нове санкційне законодавство: зміни на краще?	20
Висновки та рекомендації	25
Додаток	28

Режими, які можна охарактеризувати як перехідні демократії, попри показове дотримання прав людини в цілому, часом нехтують належними правовими процедурами, які б забезпечували правомірність такого обмеження. Спокуса прийняти певне просте рішення без думки про те, які наслідки воно за собою може потягнути, є високою.

Одним із механізмів, які використовуються в Україні для прийняття таких простих рішень, є накладення санкцій. Санкції первинно задумувалися як інструмент зовнішньої політики, покликаний для відповіді на недружні або ж протиправні дії інших держав та їхніх посадових осіб щодо України. Законодавство, що регулювало процес їх накладення, було розроблене у відповідь на початок російської збройної агресії у 2014 році. Закон України «Про санкції» у преамбулі передбачає, що метою прийняття закону є потреба *«невідкладного та ефективного реагування на наявні і потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України, включаючи ворожі дії, збройний напад інших держав чи недержавних утворень»*.¹

Втім, у 2021 році вони стали інструментом внутрішньої політики держави. Спочатку їх було застосовано до народного депутата України Тараса Козака та, з-поміж іншого, інформаційних ресурсів, що перебували у його власності: телеканалів «112», «NewsOne» та «Zik».² Згодом цей інструмент було застосовано до «кума Путіна» Віктора Медведчука, низки пов'язаних із ним осіб,³ а також до «контрабандистів».⁴ 24 червня 2021 року вони були застосовані і до

¹ Закон України «Про санкції»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>

² Указ Президента України №43/2021 від 2 лютого 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441>

³ Указ Президента України №64/2021 від 19 лютого 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 лютого 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: <https://www.president.gov.ua/documents/642021-36753>

⁴ Указ Президента України №169/2021 від 21 квітня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 квітня 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: <https://www.president.gov.ua/documents/1692021-38729>

двох осіб, що традиційно фігурують серед українських олігархів – Дмитра Фірташа та Павла Фукса.⁵

Прийняття одноосібного рішення Президентом України щодо обмеження прав фізичних та юридичних осіб, безумовно, є простим виходом з неспроможності провадити політику деолігархізації. За допомогою використання такого інструменту, як санкції, через затвердження відповідного рішення Ради національної безпеки та оборони України (РНБО) Президент одноосібно замінює собою правоохоронні органи та суди і довгі змагальні процеси, що відбуваються у цих органах. Таким чином, для застосування санкцій не потрібно ані проводити слідчі дії, ані шукати докази вчинення злочинів, а якщо говорити про телеканали – доводити через Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення систематичні порушення вимог законодавства щодо поширення протиправного контенту.

У короткостроковій перспективі використання цього інструменту справді може видаватися ефективним. Водночас, у середньо- та довгостроковій перспективі застосування санкцій замість складних процедур розслідування порушень законодавства (в теорії) незалежними органами суттєво підважує засади верховенства права та правової держави. Воно також створює додатковий ризик не лише повернення попереднього правового стану для суб'єктів, на яких накладаються санкції, а й значних іміджевих та фінансових втрат держави від програних справ у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ).

Чому ми взагалі згадуємо про санкції в рамках дослідження, що стосується цифрових прав? Тому що 15 травня 2017 року механізми, передбачені Законом України «Про санкції», були застосовані до онлайн-простору. Указом тодішнього Президента України, Петра Порошенка, було затверджено рішення РНБО про накладення санкцій на низку юридичних осіб держави-агресора. Серед цих юридичних осіб була низка технологічних компаній, таких як «Mail.ru», «Яндекс» та «Вконтакте».⁶ І хоча на перший погляд текст санкційного

⁵ Указ Президента України №266/2021 від 24 червня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/2662021-39265>

⁶ Указ Президента України №133/2017 від 15 травня 2017 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850>

законодавства не містить загроз для обмеження цифрових прав, практика його застосування показала, що ці загрози існують.

РНБО, виходячи з положень Закону України «Про санкції», застосувало до згаданих вище компаній такий вид санкцій як *«заборона Інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів/сервісів/соціально-орієнтованих ресурсів»*. Згодом це формулювання та його модифікації з'являлися у ще семи указах Президентів України: як Петра Порошенка, так і Володимира Зеленського. Тому протягом останніх чотирьох років в Україні обмежено доступ до низки сайтів, які на момент блокування входили до десятки найвідвідуваніших.⁷ Загалом за допомогою цих указів було обмежено доступ до понад 600 ресурсів, переважно походженням з Росії, окупованого Криму та територій окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО).

Правозахисні організації неодноразово наголошували на тому, що таке блокування не відповідає стандартам обмеження прав людини, передбаченим міжнародними актами у сфері захисту прав людини, зокрема частиною другою статті 10 Європейської конвенції про права людини та частиною третьою статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.⁸ Серед інших факторів, саме ці заяви призвели до реєстрації у 2020-2021 роках у Верховній Раді України низки законодавчих ініціатив, спрямованих на внесення змін до Закону «Про санкції» або ж прийняття його нової редакції.

Це дослідження покликане проаналізувати природу санкцій як контрзаходів у міжнародному та національному праві. У його рамках буде проілюстровано, чому наявний механізм обмеження доступу до веб-сайтів за допомогою Закону «Про санкції» суперечить трискладовому тесту обмеження прав людини та є неефективним на практиці. Внаслідок аналізу текстів санкційних указів буде упорядковано статистику блокувань. Також автором дослідження буде проаналізовано законодавчі ініціативи, спрямовані на зміну регулювання механізму застосування санкцій, та їх вплив на цифрові права – зокрема, на можливість обмеження доступу до Інтернет-ресурсів за їх допомогою. Як наслідок, буде надано пропозиції щодо модифікації законодавства України таким чином, аби застосування

⁷ Kantar. Рейтинг популярних сайтів за квітень 2017: <https://tns-ua.com/news/rejting-populyarnih-saytiv-za-kviten-2017>

⁸ Медійні громадські організації закликали владу утриматись від блокування сайтів без рішення суду. ДМ: ЗМІ для змін. 25 травня 2018 року: <https://zz.detector.media/infospace/texts/137845/2018-05-25-mediyni-gromadski-organizatsii-zaklykaly-vladu-utrymatys-vid-blokuvannya-saytiv-bez-rishennya-sudu/>

санкційного законодавства не створювало значних ризиків для цифрових прав, зокрема – для права на вільне отримання та поширення інформації у будь-який спосіб, гарантованого міжнародним правом та Конституцією України.

САНКЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Загалом санкції є прийнятними заходами реакції на здійснення порушень міжнародного права, які відбуваються в Україні у вигляді агресії Російської Федерації та безпосередньо загрожують інтересам національної безпеки. Певні вказівки щодо застосування санкцій у міждержавному контексті дає Проєкт статей щодо міжнародної відповідальності держав за міжнародні правопорушення. Відповідно до його норм (а саме статей 50—51), контрзаходи не мають впливати на зобов'язання щодо захисту фундаментальних прав людини, а також мають бути пропорційними та співвідносними до завданої шкоди, при цьому враховуючи тяжкість міжнародного правопорушення та вагу прав, що обмежуються.⁹

Щодо індивідуальних санкцій, то, наприклад, Європейський Союз у Керівних вказівках щодо санкцій наголошує на тому, що накладені обмеження мають поважати права людини, зокрема право на належний процес та право на ефективний засіб правового захисту, а також бути пропорційними. Будь-які пропозиції щодо накладення санкцій мають супроводжуватися точними, своєчасними та доведеними аргументами.¹⁰

Яким же є механізм накладення санкцій в Україні? Стаття 1 Закону України «Про санкції» передбачає, що вони можуть застосовуватися до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність. Закон також передбачає вичерпний перелік підстав для застосування санкцій:

⁹ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, from the International Law Commissions fifty-third session in 2001, in the YBILC (2001), vol. II, part two: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

¹⁰ Sanctions Guidelines – Update. Council of the European Union: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf>

- 1) дії, які створюють реальні та/або потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України, сприяють терористичній діяльності та/або порушують права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства та держави, призводять до окупації території, експропріації чи обмеження права власності, завдання майнових втрат, створення перешкод для сталого економічного розвитку, повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод;
- 2) резолюції Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй;
- 3) рішення та регламенти Ради Європейського Союзу;
- 4) факти порушень Загальної декларації прав людини, Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Рішення про застосування санкцій приймаються РНБО та вводяться в дію указами Президента. Введення санкцій проти іноземної держави або ж секторальних санкцій потребує додаткового затвердження постановою Верховної Ради України. Відповідна постанова має бути прийнята парламентом протягом 48 годин з моменту видання відповідного указу Президента. Пропозиції щодо застосування санкцій можуть вноситися Президентом, парламентом, урядом, Національним банком України та Службою безпеки України.

Стаття 4 Закону передбачає 24 види санкцій, серед яких найближчим до блокування сайтів є обмеження або припинення надання телекомунікаційних послуг і використання телекомунікаційних мереж загального користування. У проєкті закону, що готувався до голосування у другому читанні в серпні 2014 році серед переліку санкцій був такий їх вид як *«обмеження або припинення діяльності засобів масової інформації та інших суб'єктів інформаційної діяльності, у тому числі в мережі Інтернет»*,¹¹ але тодішній прем'єр-міністр Арсеній Яценюк запропонував від неї відмовитися на засіданні Верховної Ради України 14 серпня 2014 року. Під оплески народних депутатів тоді він зазначив, що *«такі рішення можуть прийматися виключно судами України відповідно до законів і Конституції»*.¹²

Перелік з 24 санкцій не є вичерпним. Пункт 25 частини першої статті 4 Закону передбачає, що видом санкції є також *«інші санкції, що*

¹¹ Картка законопроєкту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4453%D0%B0&skl=8

¹² Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України, 14 серпня 2014 року, 10:07: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5685.html>

відповідають принципам їх застосування, встановленим цим Законом». Такими принципами є законність, прозорість, об'єктивність, відповідність меті та ефективність.¹³ Забігаючи наперед, зазначимо, що саме цю норму було використано задля блокування сайтів в Україні. Що ж до оскарження застосованих санкцій, то воно відбувається у загальному порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України щодо оскарження актів Президента України; першою інстанцією є Верховний Суд.¹⁴

САНКЦІЙНІ УКАЗИ: ЩО ЗАБЛОКОВАНО ТА ЯК НАДОВГО?

Як вже згадувалося вище, скриньку Пандори щодо застосування санкційного законодавства задля блокування Інтернет-ресурсів було відкрито 15 травня 2017 року.¹⁵ В цей день Президент України своїм указом застосував такий захід як *«заборона Інтернет-провайдерів надання послуг з доступу користувачів мережі Інтернет до ресурсів/сервісів/соціально-орієнтованих ресурсів»* до www.kaspersky.ru, www.drweb.ru (сайти компаній, що розробляють однойменні антивіруси), www.mail.ru (популярний сервіс електронної пошти), www.vk.com та www.ok.ru (соціальні мережі). Найбільшу увагу отримала компанія «Яндекс» (початково – пошуковий сервіс), щодо якої в указі згадується 56 адрес сторінок, серед яких – популярний сервіс «Кинопоиск». Провайдерів зобов'язали заблокувати до них доступ на три роки – тобто до 2020 року. Надалі застосування санкцій щодо блокування відповідних сайтів продовжувалося, тому на сьогодні «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» в Україні заблоковані до травня 2023 року, а сторінки «Яндексу» (включно з заблокованими подальшими указами) та виробників антивірусів – до травня 2024 року.

¹³ Закон України «Про санкції»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>

¹⁴ Кодекс адміністративного судочинства України:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

¹⁵ Указ Президента України №133/2017 від 15 травня 2017 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:
<https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850>

Майже рівно за рік, 14 травня 2018 року, традицію щорічних блокувань сайтів було започатковано.¹⁶ Окрім попереднього формулювання, РНБО використало такі санкції як *«блокування Інтернет-провайдерями доступу до Інтернет-ресурсу»*, *«блокування Інтернет-провайдерями доступу до ресурсів, у тому числі до їх субдоменів»*. Цього разу під санкції потрапили 189 сайтів, які можна поділити на декілька значних категорій. Найбільшою та найвпливовішою з них, безумовно, була когорта російських медіа, як фінансованих державою, так і приватних. Після розчерку пера Петра Порошенка, Україна залишилася без доступу до 45 російських інформаційних сайтів, зокрема сайтів таких телеканалів як «Россия», «РТР-Планета», «Первый», «ТНТ», «Рен-ТВ», «Звезда», каналів, що належать до відповідних холдингів, а також інформаційних агентств «Россия Сегодня» та «РИА Новости». Наступною значною категорією заблокованих сайтів (40 адрес сторінок) стали сайти компанії «Webmoney», одного з найбільших операторів електронних гаманців на пострадянському просторі. Після початкового блокування цих сайтів на три роки до травня 2021 року, санкції щодо всіх ресурсів «Webmoney», а також на більшість з попередньо заблокованих російських інформаційних ресурсів були продовжені у травні-червні 2021 року до травня-червня 2024 року.

Якщо згадані вище санкції стосувалися юридичних осіб, то 104 сайти було заблоковано в рамках введення санкцій щодо фізичних осіб. Цими особами були Сергій Аксьонов, Олександр Захарченко та Леонід Пасічник, керівники адміністрації окупованого Криму, а також терористичних угруповань «ДНР» та «ЛНР» відповідно, та декілька керівників та працівників тамтешніх медіа та квазі-медіа. У межах накладення санкцій на фізичних осіб блокувалися інформаційні ресурси так званих органів влади на тимчасово окупованих територіях, а також місцевих медіа та квазі-медіа.

Подібною є і статистика щодо ресурсів, заблокованих внаслідок прийняття президентського указу 19 березня 2019 року.¹⁷ Тоді було заблоковано 207 сайтів, серед яких – повторно заблоковані 56 попередніх та 10 нових адрес сторінок «Яндексу» (всі нові стосувалися

¹⁶ Указ Президента України № 126/2018 від 14 травня 2018 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 травня 2018 року «Про застосування та скасування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: <https://www.president.gov.ua/documents/1262018-24150>

¹⁷ Указ Президента України № 92/2019 від 19 березня 2019 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2019 року «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: <https://www.president.gov.ua/documents/822019-26290>

сервісу «Яндекс-Таксі»), сайт російського регулятора у сфері медіа та електронних комунікацій Роскомнадзору, три російських онлайн-магазини літератури («Озон», «Литрес» та «Лабиринт»), а також сайт inst.net, який начебто має бути сайтом ТОВ «Дата Інтернет» (донецького провайдера), хоча за цією адресою можна знайти сайт організації The Institute for Innovation, Integration, and Impact, Inc. З'являється ще одне формулювання щодо блокувань сайтів Роскомнадзору та ТОВ «Дата Інтернет»: *«заборона Інтернет-провайдером та провайдерам телекомунікацій надавати споживачам телекомунікаційні послуги з термінації та транзиту трафіку до електронної адреси в мережі Інтернет».*

Решта сайтів, як і роком раніше, заблокована в рамках введення санкцій щодо фізичних осіб – вже згадуваних Сергія Аксьонова та Леоніда Пасічника, кількох керівників та працівників тамтешніх медіа та квазі-медіа, а також Дениса Пушилїна, що замінив на «посаді» керівника терористичного угруповання «ДНР» вбитого Олександра Захарченка. Низку сайтів заблокували в рамках особистих санкцій щодо керівників «центральної влади» угруповання «ЛНР». Це знову інформаційні ресурси так званих органів влади на тимчасово окупованих територіях, а також місцевих медіа, що функціонують на їх теренах; 23 з них вже було заблоковано указом Президента у 2018 році.

Цікавим є те, що в рамках цього пакету санкцій було заблоковано низку сайтів, які РНБО пов'язало з іменем Петра Толстого, заступника голови Госдуми Росії. Низка з них знаходилася в українській доменній зоні чи являлась українськими проросійськими ресурсами. При вивченні контенту, що вони поширювали, важко зрозуміти, як окремі з цих медіа (наприклад, voloshyna.org.ua) могли загрожувати національній безпеці України. Всі санкції традиційно застосовувалися строком на три роки – тобто до березня 2022 року. До 39 ресурсів з-поміж вперше заблокованих у 2019 році у травні 2021 року санкції були застосовані безстроково.

14 травня 2020 року настав час вирішувати чи варто продовжувати санкції щодо юридичних осіб, накладені першим санкційним указом Петра Порошенка. Попри заклики громадськості цього не робити,¹⁸ новий Президент України Володимир Зеленський підтримав практику

¹⁸ Продовжувати блокувати російські соцмережі можна лише змінивши законодавство – правозахисники. Лабораторія цифрової безпеки. 15 квітня 2020 року: <https://dslua.org/publications/prodovzhuvaty-blokuvaty-rosiys-ki-sotsmerezhi-mozhna-lyshe-zminyvshy-zakonodavstvo-pravozakhysnyky/>

попередника, і оновив санкції щодо перших «жертв» блокувань.¹⁹ Щоправда, цього разу відрізнявся строк накладення санкцій: «Mail.ru», «Вконтакте» та «Одноклассники» було заблоковано на 3 роки, в той час як «Яндекс» та сайти виробників антивірусів – лише на рік. Втім, до указу було додано ще 34 адреси сторінок «Яндексу» (доступ до всіх обмежено на один рік) та 5 ресурсів російських інформаційних агентств (доступ обмежено на 3 роки). Також, цим указом досить дивно з боку юридичної техніки – а саме шляхом внесення доповнень до попереднього указу 2018 року – було додано ресурси 1tv.ru та ntvplus.tv.

23 березня 2021 року Президент видав черговий указ, який містив вказівки провайдерам щодо блокувань окремих сервісів.²⁰ Тепер ними були 20 інформаційних ресурсів російських онлайн-медіа та квазі-медіа, 4 з яких вже були заблоковані до того, а 10 – пов'язані з ТОВ «Федеральне агентство новин». Строк блокувань традиційно становить 3 роки, а найвідомішим з цих сервісів є «Лента.ру». У цьому указі пропонується ще одне формулювання санкції: *«заборона інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів/серверів, у тому числі до субдоменів»*.

14 травня 2021 року підійшов час оновлювати санкції, накладені у 2018 році. Втім, це було здійснено лише 21 травня 2021 року, тож протягом тижня сайти теоретично мали б бути розблокованими. У той день сталося наймасовіше на сьогодні обмеження доступу до сайтів: одним указом було заблоковано 468 сайтів, причому 221 з них – безстроково.²¹ Всі ресурси, до яких було застосоване безстрокове блокування, у переліку пов'язані з прізвищами Аксьонова, Пушиліна та Пасічника та є сайтами окупаційних органів влади, медіа чи квазі-медіа, що діють на відповідних територіях.

¹⁹ Указ Президента України №184/2020 від 14 травня 2020 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2020 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/1842020-33629>

²⁰ Указ Президента України №109/2021 від 23 березня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/1092021-37481>

²¹ Указ Президента України №203/2021 від 21 травня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/2032021-38949>

Всі сайти юридичних осіб, згаданих в указі, продовжили блокувати строком на 3 роки. Окрім вже згаданих «Яндексу» та «Webmoney», яким блокування було продовжене цим указом, але з доповненням низки адрес ресурсів (для «Яндексу» – 12, а для «Webmoney» – 22), блокування зачепило ще одного російського оператора віртуальних гаманців, «Qiwi», та 22 адреси сайтів, пов'язаних з цим оператором. Під санкції також потрапило 12 сайтів двох російських виробників програмного забезпечення. Також Президент продовжив на 3 роки санкції щодо 31 сайту російських медіа, заблокованих раніше (29 – з заблокованих у 2018 році (з них 7 – кримські), а також 1tv.ru та ntvplus.tv) і ввів санкції проти 16 нових російських та кримських медіа. Серед медіа, до яких санкції було застосовано вперше – «РБК». Окремо варто відзначити, що у цьому указі почали з'являтися вимоги до провайдерів заблокувати окремі сторінки у популярних західних соцмережах, таких як Facebook та Twitter, а також канали у месенджері Telegram. У цьому указі також зустрічається ще одне новітнє формулювання санкції: *«блокування інтернет-провайдером доступу до веб-ресурсів, у тому числі до їх субдоменів»*.

24 червня 2021 року Президент видав ще два укази про накладення санкцій. Одним з них він застосував санкції до 62 сайтів.²² Всі ці сайти вже фігурували у санкційних списках раніше, причому 33 з них були заблоковані безстроково попереднім указом 14 травня 2021 року. Ще 20 з цих сайтів були у переліку заблокованих 14 травня 2018 року, але їх блокування не було поновлене указом 14 травня 2021 року. Тому, вірогідно, їх блокування було спрямоване на усунення допущених прогалин. Водночас, частина цих сайтів заблокована через накладення санкцій на вже мертвого очільника так званої «ДНР» Олександра Захарченка.

Другий указ блокує ще 15 сайтів російських медіа, заблокованих раніше.²³ При цьому, сайти телеканалів, що входять до холдингу ВГТРК, згадуються у двох різних указах в один день, а 6 сайтів заблоковано також для усунення прогалин.

²² Указ Президента України №266/2021 від 24 червня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/2662021-39265>

²³ Указ Президента України №265/2021 від 24 червня 2021 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»:

<https://www.president.gov.ua/documents/2652021-39261>

Таким чином, можемо підсумувати, що за 4 роки та вісім указів Президентів України Петра Порошенка та Володимира Зеленського усього було заблоковано 633 Інтернет-ресурси. З-поміж них:

- 3 сервіси групи «Mail.ru», серед яких «ВКонтакте» та «Однокласники»;
- 3 онлайн-магазини літератури;
- 2 сайти виробників антивірусів;
- сайт Роскомнадзору;
- 114 сайтів компанії «Яндекс»;
- 84 сайти російських платіжних систем «Webmoney» та «Qiwi»;
- 12 сайтів виробників іншого програмного забезпечення;
- 99 сайтів російських медіа та квазі-медіа;
- сайт нібито провайдера Інтернету у ОРДО;
- 53 сайти кримських окупаційних органів влади;
- 91 сайт «органів влади» та «державних компаній» так званої «ДНР»;
- 59 сайтів «органів влади» так званої ЛНР;
- 36 сайтів кримських медіа та квазі-медіа;
- 40 сайтів медіа та квазі-медіа так званої ДНР;
- 30 сайтів медіа та квазі-медіа так званої ЛНР;
- 3 сайти з оглядом техніки та місця розташування української військової техніки;
- сайт громадської організації русинів «Матиця русинів»;
- сайт українського, але проросійського медіа «Голос Правди».

Відповідно до текстів указів, станом на час проведення цього дослідження заблокованими мають бути 609 сайтів. Разом з тим, практика відповідних блокувань є щонайменше суперечливою. У найбільш комплексному дослідженні, що проводилося у 2019 році Лабораторією цифрової безпеки, було встановлено, що, наприклад, у травні 34 провайдери з 64 не блокували більшу частину сайтів з-поміж тих, що потрапили під санкції.²⁴ Провайдер автора цього дослідження станом на його проведення не блокує щонайменше частину сайтів з-поміж заблокованих указами Президента у 2021 році, але блокує сайти, строк застосування санкції до яких вже закінчився та не був поновлений. Таку ситуацію щодо неоднорідності виконання запропонованих рішень можна спостерігати по всій території України.

²⁴ В Україні 34 інтернет-провайдери не блокують більшу частину сайтів із санкційного списку – дослідження. Детектор медіа. 31 липня 2019 року: <https://detector.media/infospace/article/169469/2019-07-31-v-ukraini-34-internet-provaydery-ne-blokuyut-bilshu-chastynu-saytiv-iz-sanktsiynogo-spysku-doslidzhennya/>

ЗАКОН ПРО САНКЦІЇ ТА БЛОКУВАННЯ САЙТІВ: ЯК ПРЕЗИДЕНТИ ТА РНБО ОБМЕЖУЮТЬ ПРАВА ЛЮДИНИ

Одразу після ухвалення рішення про накладення санкцій на низку російських сайтів правозахисна спільнота України намагалася зрозуміти, як саме було застосовано наявні законодавчі механізми. Було зрозуміло, що безпосередні норми санкційного законодавства не загрожували свободі Інтернету. Цього ж висновку можна було дійти, згадавши історію прийняття цього законодавчого акту та наміри суб'єкта законодавчої ініціативи. Втім, з огляду на те, що Закон України «Про санкції» дозволяє впроваджувати санкції, не передбачені текстом закону в разі відповідності таких санкцій принципам застосування, визначеним у законі, слід зупинитися на тому, яким чином *«заборона Інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачів мережі Інтернет до ресурсів/сервісів/соціально-орієнтованих ресурсів»* та її похідні відповідають згаданим принципам.²⁵

Прозорість. Цей принцип передбачає, що рішення про застосування санкцій має бути належним чином оприлюднене та доведене до відома як осіб, що мають його виконувати, так і осіб, яких він стосується. Останнє є гарантією належного судового розгляду в тому разі, якщо особа, на яку наклали санкції, бажатиме їх оскаржити. В цьому аспекті неможливо заперечити, що всі укази Президента, якими запроваджувалися санкції, були належно опубліковані та залишаються доступними на офіційних сайтах державних органів та інституцій.

Іншим аспектом принципу прозорості застосування санкцій є наведення у відповідних указах підстав їх застосування, бодай у загальному вигляді. Щодо цього варто зазначити, що укази про накладення санкцій, що приймалися та публікувалися після 2016 року, на жаль, не містять відповідної інформації. На противагу цьому, більш ранні санкційні укази, зокрема, прийняті у 2016 році,²⁶ містять принаймні загальну вказівку.

²⁵ Закон України «Про санкції»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>

²⁶ Указ Президента України №467/2016 від 17 жовтня 2016 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 вересня 2016 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» <https://www.president.gov.ua/documents/4672016-20640>

Законність. Категорія «законність» передбачає собою задоволення критерію «provided by law», що впливає з положень статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та статті 10 Європейської конвенції про права людини. Така законність включає вимогу передбачуваності закону – тобто забезпечення суб'єкту санкцій можливості передбачити застосування до нього певних норм законодавства, включно з потенційним блокуванням доступу до його веб-сайту. Для цього можливість блокування сайтів має міститися деінде в законодавстві, а також мають бути наведеними підстави для застосування такого заходу.

Згадана вище теза підтверджується практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, у справі *Cengiz and Others v Turkey*, що стосувалася блокування у 2008 році доступу до YouTube в Туреччині через розміщення на сайті відео, що ображали пам'ять Ататюрка, Суд негативно висловився щодо відповідності цього обмеження критерію «передбачуваності законом» та статті 10 Європейської конвенції про права людини.²⁷ Причиною стало те, що законодавство Туреччини на той момент передбачало винятково можливість блокувати доступ до окремих сторінок, але не до сайтів загалом.

На момент прийняття першого рішення про застосування санкції «заборона Інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачів мережі Інтернет до ресурсів/сервісів/соціально-орієнтованих ресурсів», єдиною можливістю обмеження доступу до певного ресурсу було судове рішення, прийняте відповідно до вимог Закону України «Про телекомунікації».²⁸ Навіть відповідно до його норм, сайт можна було заблокувати лише за поширення дитячої порнографії. Крім того, унеможливлення доступу до певної інформації, але не всього ресурсу, було законодавчо передбачене лише у контексті статті 52-1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та стосувалося лише захисту авторських та суміжних прав.²⁹

Ще один механізм блокування доступу до сайтів було закріплено в законодавстві у серпні 2020 року з прийняттям Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор».³⁰ Так, Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей

²⁷ *Cengiz and Others v Turkey* App nos 48226/10 and 14027/11 (ECtHR, 1 December 2015): <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159188>

²⁸ Закон України «Про телекомунікації»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>

²⁹ Закон України «Про авторське право і суміжні права»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>

³⁰ Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-IX>

може вимагати від провайдера послуг хостингу, на технічних засобах якого розміщений веб-сайт або його частина, за допомогою якої надається доступ до азартних ігор без відповідної ліцензії, обмежити доступ до цього сайту або його частини.

Втім, незважаючи на наявність відповідних норм у законодавстві, жодна з них не є застосовною до ситуацій, де обмеження діяльності сайтів обґрунтовується інтересами національної безпеки, захисту персональних даних або ж економічною доцільністю. Так само важко зрозуміти, яким чином блокування сайтів внаслідок накладення санкцій на фізичну особу, яка не є контролером чи бенефіціаром певної юридичної особи, щодо сайтів, які не є її особистими, може бути сумісним з вимогами законності.

Найбільш показовим у цьому контексті є передостанній указ про накладення санкцій, датований 14 травня 2021 року, де сайти так званих органів влади, медіа та квазі-медіа блокувалися винятково через їх прив'язку до трьох очільників окупаційних адміністрацій. Симптоматичним є і один з двох останніх указів 24 червня 2021 року, яким низку сайтів заблоковано шляхом накладення санкцій на Олександра Захарченка, що помер у 2018 році.

Окремо варто зазначити те, що попри однаковість змісту, формулювання санкції, спрямованої на блокування сайтів, є різним у різних указах – а подекуди навіть в рамках одного указу. Ця неузгодженість юридичної техніки також вказує на їх непередбачуваність.

Тому правомірність застосування санкцій, пов'язаних з заборонаю Інтернет-провайдерам надавати доступ до окремих сайтів, є, щонайменше, сумнівною. З огляду на це, такі санкції не відповідають принципу законності їх застосування, а отже, не могли бути застосованими відповідно до рішень РНБО та указів Президента України.

Відповідність меті. Дотримання цього критерію вимагає від держави наведення легітимної мети впровадження того чи іншого заходу, а також обґрунтування його необхідності у демократичному суспільстві та пропорційності. Ці критерії відповідають двом частинам трискладового тесту – «existence of a legitimate aim» та «necessity in the democratic society».

У цілому можна погодитися з тим, що обмеження доступу до відповідних ресурсів переслідувало мету захисту національної безпеки, що є належною метою відповідно до міжнародних стандартів обмеження

свободи вираження поглядів. Власне, саме діяльність, що загрожує національній безпеці України і є підставою для застосування санкцій згідно з нормами відповідного законодавства. Разом з тим, після прийняття першого санкційного указу з уст різних представників різних органів влади можна було почути різні версії причин блокування соціальних мереж та інших сервісів: від передачі персональних даних ФСБ РФ до економічного впливу на зменшення прибутків компаній від реклами.³¹ Це додатково свідчить про відсутність єдиної позиції щодо легітимної мети впровадження обмеження прав на стадії їх впровадження.

Але навіть презюмуючи, що мета захисту інтересів національної безпеки є припустимою, та погоджуючись із не надто аргументованою позицією Верховного Суду, що блокування сервісів «Яндекс» було необхідним у демократичному суспільстві,³² значнішим є питання щодо пропорційності впроваджених заходів.

Важливо пам'ятати, що блокування сайтів, IP-адрес, портів, мережевих протоколів та окремих сервісів (таких як соціальні мережі) є надзвичайним заходом, який може бути виправданий лише у разі, якщо такий захід передбачений законом, є необхідним для захисту прав людини або інших законних інтересів, є пропорційним, альтернативні засоби, які б менше втручалися у права, відсутні, а мінімальних гарантій належного процесу дотримано.³³ ЄСПЛ зазначив у рішенні в справі *ООО Flavus and Others v Russia*, що «*навіть якщо б існували виняткові обставини, що виправдали б блокування протиправного контенту, блокування всього сайту має бути виправданим окремо, незалежно від мотивації, що стоїть за первинною постановою, що спрямовувалася на протиправний контент та з посиланням на критерії, що вироблені та застосовуються Судом відповідно до статті 10 Конвенції*».³⁴ Це означає, що навіть якщо на певному сайті міститься низка протиправних матеріалів, то первинно необхідно обмежувати доступ до цих матеріалів, в той час як блокування ресурсів має мотивуватися окремо.

³¹ Катерина Куницька. Два роки з часу "санкційного указу" в Україні. Чи було ефективним блокування російських сайтів та соцмереж. Інтернет свобода. 16 травня 2019 року: <https://netfreedom.org.ua/article/dva-roki-z-chasu-sankcijnogou-ukazu-v-ukrayini-chi-bulo-efektivnim-blokuвання-rosijskih-sajtiv-ta-socmerezh>

³² Постанова Верховного Суду від 13 червня 2018 року у справі № 800/321/17: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75286971>

³³ OSCE Representative on Freedom of the Media. Joint declaration on freedom of expression and "fake news", disinformation and propaganda. 3 March 2017: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/8/302796.pdf>

³⁴ *ООО Flavus and Others v Russia* App nos 112468/15, 323489/15 and 419074/16 (ECtHR, 23 June 2020): <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203178>

У цьому контексті варто розділяти різноманітні категорії заблокованих сайтів. Можна погодитися з тим, що блокування сайтів окупаційних органів влади у Криму, а також так званих органів влади в ОРДЛО, які містять значну частку контенту, що заперечує належність цих територій до України, може бути пропорційним та виправданим. Аналогічного висновку можна дійти і стосовно медіа та квазі-медіа, що засновані та працюють на відповідних територіях: блокування їх інформаційних ресурсів, неодноразово помічених у розпалюванні ворожнечі, поширенні дезінформації та запереченні територіальної цілісності України, є заходом з захисту інформаційного простору України. Попри сумнівну легальність відповідної практики, Міністерство інформаційної політики формувало списки сайтів з наведенням прикладів поширення ними протиправного контенту,³⁵ що лягали в основу санкційних списків РНБО. Пропорційним заходом також можна вважати блокування сайтів російських телеканалів, ретрансляція яких не дозволена на території України, адже цей захід, за своєю суттю, є доповненням до усунення їх впливу серед аудіовізуального медіапростору. Потенційно пропорційним можна було б розглядати і блокування конкретних сторінок у соцмережах.

Водночас, пропорційність блокування інших ресурсів викликає питання. Зокрема, не зрозуміло як національній безпеці України загрожує купівля літератури на декількох російських онлайн-майданчиках «Литрес», «Озон» та «Лабиринт». Залишається недоведеною зі сторони держави у публічному просторі наявність значної кількості протиправних матеріалів на низці сайтів як російських медіа, таких як «Лента.ру», так і кількох заблокованих українських локальних медіа, що могла б обґрунтувати їх блокування.

Якщо говорити про найвідоміших «жертв» блокування, а саме «Вконтакте», «Яндекс», «Одноклассники» та «Mail.ru», то унеможливлення доступу до сайтів у повному обсязі, попри заявлену мету захисту національної безпеки, також обмежує доступ до сервісів, які носять інформаційно-розважальний характер: електронна пошта, месенджери, можливість обміну фото- та відео- файлами, а також доступу до власних архівів листування, включно з діловим. Визнаючи, що обмеження доступу до окремих сторінок могло би бути пропорційним (і мало б відбуватися за наявності судового контролю), обмеження доступу до цих сайтів загалом явно непропорційне.

³⁵ Міністерство інформаційної політики України. Перелік сайтів, які містять інформацію, що має ознаки такої, що заборонена до розповсюдження нормами українського законодавства: <http://mip.gov.ua/documents/116.html>

Підсумовуючи, варто зауважити, що в окремих випадках блокування усього сайту через накладення санкцій може вважатись пропорційним заходом щодо обмеження права на свободу вираження поглядів. Водночас, щодо низки із заблокованих сервісів чи ресурсів можна було б обмежитися впровадженням альтернативних заходів, що досягли б аналогічної ефективності – це як блокування окремих сторінок у соціальних мережах, так і спроба співпрацювати з відповідними мережами щодо видалення контенту. Звісно ж, за умови відповідності цих заходів критерію законності, а отже – і їх закріплення в законодавчому полі.

Ефективність. Принцип ефективності застосування санкцій мав би означати, що перед їх впровадженням держава мала б оцінити вплив заходу, що застосовується. Подібна оцінка мала би проводитися і перед продовженням санкцій, зокрема з метою встановити чи заблокований ресурс продовжує становити загрозу легітимним інтересам. ЄСПЛ у своєму рішенні в справі *Vladimir Kharitonov v Russia* зазначив, що оцінка впливу блокування сайту до його впровадження є належним запобіжником від зловживань.³⁶ Крім того, усі рішення РНБО, що містили санкції та затверджувалися указами Президента, також містили вказівку на те, що Кабінет Міністрів України, Служба безпеки України та Національний банк України мають забезпечити моніторинг ефективності санкцій.

Водночас, застосовані санкції не забезпечують ефективного досягнення заявленої мети. Хоча аудиторія сайтів, які було заблоковано, зменшилася, проте низка цих сайтів досі фігурує у топ-25 за відвідуваністю в Україні.³⁷ Окрім вже згаданого факту того, що низка провайдерів не блокує сайти, існує широка можливість використання анонімайзерів, VPN та проксі, а також різноманітних дзеркал, завдяки яким широка аудиторія має доступ до будь-яких матеріалів. Результатів моніторингу ефективності санкцій у відкритому доступі не публікувалося.

Варто окремо згадати, що за своїм формулюванням передбачені Указом санкції покладають обов'язок блокування на третіх осіб – Інтернет-провайдерів. При цьому механізм реалізації такого обов'язку законодавством не передбачений. У 2017 році Кіберполіція

³⁶ Vladimir Kharitonov v Russia App no 10795/14 (ECtHR, 23 June 2020): <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203177>

³⁷ Kantar. Рейтинг популярних сайтів за травень 2021: <https://tns-ua.com/news/rejting-populyarnih-saytiv-za-traven-2021>; Kantar. Рейтинг популярних сайтів за квітень 2021: <https://tns-ua.com/news/rejting-populyarnih-saytiv-za-kviten-2021>

оприлюднювала рекомендації провайдерам щодо блокувань, які не були оформлені як нормативний акт та пропонували як оптимальний варіант блокування за IP-адресами,³⁸ що цілком могло б привести до супутньої шкоди та блокувань інших сайтів, що могли б базуватися на одній IP-адресі із заблокованими. Подібна пропозиція блокувати сайти за доменними іменами та IP-адресами фігурувала і в проєкті постанови Кабінету Міністрів України, що мала врегульовувати питання блокувань, але не була прийнята.³⁹

Також у 2019 році було затверджено спільний наказ Держспецзв'язку та Служби безпеки України про затвердження технічних вимог до технічних засобів для блокування доступу до визначених інформаційних ресурсів.⁴⁰ За його вимогами, обладнання для блокувань мало б дозволяти підтримку та оброблення технологій передачі голосу VoIP (Skype, Viber, WhatsApp, BBM, SIP); технологій для обміну миттєвих повідомлень та відео Messenger (Telegram, MS Messenger, ICQ, Jabber тощо); соціальних мереж (Twitter, Facebook, Vkontakte, "Однокласники" тощо); технологій адаптивного транслявання потокового відео VideoStreaming (Youtube, Youtube HD, Adobe RTMP тощо). Водночас, державні органи стверджували, що цей наказ є лише рекомендацією, регулює технічні аспекти та не зобов'язує провайдерів до встановлення такого обладнання.⁴¹

Незважаючи на всі ці рекомендації, проєкти нормативних актів та акти, на п'ятий рік застосування цього заходу деякі представники органів влади на публічних обговореннях також висловлюють власне нерозуміння щодо того, яким чином технічно можна заблокувати окремі сайти з переліку, зокрема конкретні сторінки у соцмережах.⁴²

³⁸ Кіберполіція допоможе Інтернет-провайдерам у блокуванні заборонених веб-ресурсів. Кабінет Міністрів України. 3 червня 2017 року: <https://www.kmu.gov.ua/news/250039945>

³⁹ Влада придумала спосіб блокування російських сайтів. Економічна правда. 22 лютого 2018 року: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/22/634338/>

⁴⁰ Наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Служби безпеки України №25/82 від 21 січня 2019 року «Про затвердження Загальних технічних вимог до технічних засобів для блокування доступу до визначеного (ідентифікованого) інформаційного ресурсу (сервісу) в телекомунікаційних мережах»:

https://drive.google.com/file/d/1BW1ndC7eqvXD_uO14IqSDVxThlphiQ6w/view?fbclid=IwAR36IcEJq7q-NZ48WXn3Nfu0fgmq0OTFUxnSV_47FFgy478ZDoXCtQCnFkk

⁴¹ <https://www.facebook.com/Fediienko/posts/2450212715053201>

⁴² Євгенія Підгайна. Місія (не)здійсненна: як інтернет-провайдери повинні блокувати сторінки у Facebook, Instagram, Twitter і Telegram. Mind.ua. 1 червня 2021 року: <https://mind.ua/publications/20226761-misiya-nezdijsnenna-yak-internet-provajderi-povinni-blokuvati-storinki-u-facebook-instagram-twit>

Об'єктивність. Цей принцип застосування санкцій можна розглядати аспекті строковості їх накладення, що забезпечувала би періодичний перегляд списків заблокованих сайтів. У цілому, цього принципу було дотримано, оскільки всі санкції накладалися на певний строк, що передбачав би їх перегляд в подальшому. Втім, невідомо чи здійснюється насправді такий перегляд РНБО, попри те, що блокування окремих сайтів в рамках санкцій (наприклад, mobile.vgtrk.com, i-mult.tlum.ru, multvkino.tlum.ru, 100kwt.com тощо) не було продовжене.

Разом з тим, передостанній санкційний указ, що стосувався блокувань, вперше визначив, що понад 200 сайтів походженням з тимчасово окупованих територій має бути заблоковано безстроково. На нашу думку, цей захід не лише не відповідає принципу об'єктивності накладення санкцій, а й прямо суперечить вимогам частини п'ятої статті 5 Закону України «Про санкції», яка передбачає, що рішення щодо застосування санкцій повинно містити строк їх застосування, крім випадків застосування санкцій, що призводять до припинення прав, та інших санкцій, які за змістом не можуть застосовуватися тимчасово.

Таким чином, заходи, передбачені санкційними указами щодо блокування сайтів, суперечать українському законодавству та не відповідають більшості принципів застосування санкцій, передбачених Законом України «Про санкції». Окрім цього, їх застосування не відповідає трискладовому тесту обмеження прав людини та суперечить статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і статті 10 Європейської конвенції про права людини.

Ці заходи створюють небезпечний прецедент та створюють потенційну можливість блокувати доступ до сайтів не лише для забезпечення інтересів національної безпеки, а й для обмеження діяльності медіа, що висвітлюватимуть несумісні з офіційною точкою зору погляди, або ж соціальних мереж, що, наприклад, відмовляться співпрацювати з державою з дражливих питань на кшталт боротьби з дезінформацією чи обмеження контенту, що глорифікує дії держави-агресора.

НОВЕ САНКЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО: ЗМІНИ НА КРАЩЕ?

З наведеного вище аналізу нинішнього санкційного законодавства та практики його застосування щодо обмеження цифрових прав стає зрозумілим, що внесення будь-яких змін до цього законодавства може впливати на стан захисту свободи вираження поглядів в Інтернеті. Після дострокових парламентських виборів 2019 року новий склад Верховної Ради України достатньо активно пропонував зміни до Закону України «Про санкції» або ж реєстрував у парламенті його нові редакції. З погляду цифрових прав, є декілька важливих сфер, яких стосувалися запропоновані зміни:

- 1) зміна переліків санкцій, що можуть накладатися;
- 2) мотивування накладення санкцій та процедура їх оскарження;
- 3) введення відповідальності за незастосування санкцій.

Саме тому наш аналіз сконцентрується на аспектах змін, що є дотичними до цифрових прав і переважно не стосуватиметься можливих змін щодо загального механізму застосування санкцій.

Зміна переліків санкцій. Як бачимо, наявність у чинному Законі України «Про санкції» такого виду заходу як *«інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим Законом»* дозволила застосовувати блокування. Проект Закону про національні та міжнародні санкції (№ 4454) за авторством Валентина Наливайченка, що включений до порядку денного п'ятої сесії Верховної Ради, містить відкритий перелік санкцій та дозволяє застосовувати *«інші санкції відповідно до Законів України»*.⁴³

Проект Закону про засади санкційної політики України (№ 5191) за авторством Єлизавети Ясько та інших розмежовує національні та міжнародні санкції та їх види. Актуальними є два формулювання серед національних санкцій, які можуть бути витлумачені задля обмеження доступу до Інтернет-ресурсів. Такими заходами є *«заборона відносин в різних сферах, включаючи сферу телекомунікацій та/або культури»* та *«інші заходи, необхідні для відновлення територіальної цілісності України, відсічі збройній агресії проти України, підтримки миру і безпеки та/або забезпечення прав людини та основоположних свобод»*. Що

⁴³ Картка законопроєкту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70579

цікаво, цей законопроект пропонує РНБО ухвалювати керівні принципи з питань реалізації санкційної політики України, якими види обмежень та заборон, закріплені законом, деталізуватимуться. Документ подаватиме на затвердження РНБО Бюро з питань санкційної політики, що створюватиметься при самому РНБО.

Альтернативним до попереднього є Проект Закону про обмежувальні заходи (санкції) держави з метою захисту національних інтересів України (№ 5191-1) за авторством Ірини Геращенко та інших депутатів.⁴⁴ Він передбачає закритий перелік національних санкцій, що можуть застосовуватися, та не містить ризиків для застосування блокування сайтів. Так само не вносить змін до переліку санкцій (але зберігає можливість застосовувати формулювання з чинного закону) Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про санкції» щодо застосування санкцій (№ 5191-2) за авторством Соломії Бобровської та інших депутатів.⁴⁵ Водночас, він містить небезпеку надмірного розширення використання санкцій проти громадян України, а також додає до підстав накладення санкцій дії осіб, що спрямовані на порушення санкційного законодавства та невиконання відповідних рішень РНБО.

Вимоги щодо обґрунтування застосування санкцій та їх оскарження. Законопроект № 4454 безпосередньо не визначає вимог щодо наведення обґрунтування у рішенні РНБО про застосування санкцій. Втім, його норми покладають обов'язок на Міністерство фінансів, який пропонується зробити відповідальним за реалізацію та контроль санкційної політики, надавати на розгляд РНБО вичерпні дані щодо фактів та вчинених дій, що підтверджують наявність підстав для застосування, внесення змін або скасування санкцій.

Законопроекти № 5191 та 5191-1 пропонують кращу альтернативу. Відповідно до їх текстів, рішення РНБО про застосування національних санкцій, що вводитиметься в дію Президентом, має містити як підстави запровадження санкцій, так і дії та факти, що підтверджують наявність підстав для застосування санкцій. Законопроект № 5191-1 також додає вимогу про те, що рішення РНБО має містити механізм виконання санкцій та вичерпний перелік дій, які вони мають здійснити для реалізації цього рішення. Крім того, законопроект № 5191 передбачає

⁴⁴ Картка законопроекту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71418

⁴⁵ Картка законопроекту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71494

можливість введення санкцій парламентом, також з наведенням відповідних відомостей у прийнятій Верховною Радою постанові.

Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань діяльності Ради національної безпеки і оборони України (№ 5667), зареєстрований Федором Веніславським, вносить зміни до чинного Закону України «Про санкції».⁴⁶ Він покладає обов'язок забезпечувати формування санкційних пропозицій з додержанням вимог цього Закону та відповідальність за достовірність інформації, що міститься у пропозиціях, на органи, що їх формують.

Щодо оскарження санкцій, то законопроекти № 4454 та 5667 не вносять у цей механізм суттєвих змін: у законопроекті № 5667 лише деталізуються окремі норми, пов'язані з оскарженням санкцій у Верховному Суді. Законопроект № 5191 та альтернативні до нього також зберігають юрисдикцію Верховного Суду над відповідними справами, але додають ще одну ланку оскарження національних санкцій – РНБО (а у законопроекті № 5191 – Бюро з питань санкційної політики при РНБО). У законопроекті № 5191-1 ця ланка оскарження є альтернативою до звернення до суду, в той час як інші законопроекти передбачають її як обов'язкову.

Відповідальність за відмову застосовувати санкції. У вересні 2020 року представники Комітету з питань правоохоронної діяльності Верховної Ради України зареєстрували проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за порушення вимог санкційного режиму, діючого на захист національної безпеки і територіальної цілісності України (№ 4002),⁴⁷ що був покликаний створити механізми юридичної відповідальності за порушення санкційного законодавства.

У цьому проекті депутати запропонували створити спеціальний уповноважений орган при уряді, що наглядав би за виконанням санкцій. Цей орган був би уповноважений накладати штрафи у розмірі від 17 000 до 85 000 гривень за незастосування санкцій, визначених пунктом 25 частини першої статті 4 Закону «Про санкції» (у якому йдеться про інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, визначеним Законом), до яких і відноситься блокування сайтів. Окрім того, вони також запропонували зміни до Кримінального кодексу України, за якими б криміналізувалося умисне незастосування

⁴⁶ Картка законопроекту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72248

⁴⁷ Картка законопроекту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69769

санкцій, якщо воно призвело до істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб. Максимальною санкцією за вчинення цього злочину є обмеження волі на строк до 5 років, а в разі настання окремих обтяжуючих обставин – позбавлення волі до 5 років (при вчиненні у великому розмірі, або за попередньою змовою групою осіб, або повторно) або до 8 років (при вчиненні у особливо великому розмірі або службовою особою). Нині цей законопроект включений до порядку денного парламенту, що означає можливість його прийняття протягом чинної сесії Верховної Ради України, що триватиме до середини липня 2021 року.

Законопроект № 4454 не передбачає внесення змін до Кримінального кодексу, але дублює механізм накладення штрафів за незастосування санкцій з законопроекту № 4002. Втім, у ньому визначається орган, що стягуватиме штрафи – Міністерство фінансів України, а розміри потенційно застосовних штрафів збільшені до 850 000 – 1 700 000 гривень.

Ще один проект змін до Кримінального кодексу було запропоновано групою депутатів на чолі з Єлизаветою Ясько. Він поданий на доповнення до вже згаданого законопроекту № 5191, який, у свою чергу, передбачає можливість накладення штрафів, розмір та порядок стягнення яких визначатиметься урядом; при цьому розмір штрафів не може бути нижчим за 204 000 гривень для фізичних осіб та нижчим за 408 000 гривень для юридичних осіб-порушників.

Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про санкції (№ 5193)⁴⁸ передбачає доповнення Кодексу двома статтями.

Одна з них містить формулювання, подібне до запропонованого у законопроекті № 4002: умисне порушення обмежень і заборон, встановлених щодо підсанкційних суб'єктів, якщо такі діяння заподіяли істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб. Покарання за вчинення цього злочину – штраф у розмірі від 510 000 до 850 000 гривень із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю та конфіскацією майна. У разі настання обтяжуючих обставин (повторність, попередня змова

⁴⁸ Картка законопроекту:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71293

групи осіб чи великий розмір) розмір штрафу зростає до дельти 1 190 000 – 2 550 000 гривень.

Неповідомлення чи невчасне повідомлення про порушення вимог законодавства про санкції третіми особами, якщо це заподіяло істотної шкоди згаданим вище інтересам каратиметься штрафом від 85 000 до 170 000 гривень. Умисне ухилення від сплати штрафів за порушення санкційного законодавства, передбачених законопроектом № 5191, матиме наслідком стягнення штрафу від 408 000 до 816 000 гривень з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. При повторному ухиленні, або ж у разі, якщо воно здійснювалося групою осіб за попередньою змовою, розмір штрафу зростає до дельти 850 000 – 1 700 000 гривень. Обидва законопроекти ще не отримали висновок профільного комітету.

Підсумовуючи, згадані законопроекти, за винятком законопроекту № 5191-1 за авторством Ірини Геращенко та інших депутатів, не знімають ризику застосування санкційного законодавства щодо блокування доступу до сайтів. Застосування такого заходу як «інші санкції» чи «інші заходи» вже призвело до порушень прав людини і може створювати ризики в подальшому. На правозастосовному рівні варто вказати, що РНБО в деяких указах навіть не деталізує які саме інші санкції можуть бути застосовані до особи, просто обмежуючись вказівкою на «інші санкції», що надає державним органам необмежену дискрецію.

Частина з проаналізованих законопроектів (№ 5191, 5191-1, частково – № 4454, 5667) покращує ситуацію з прозорістю застосування санкцій, адже пропонує оприлюднювати підстави застосування санкцій та наводити дії та факти, що підтверджували б наявність відповідних підстав. Ця інформація дозволила б зрозуміти чи насправді застосування санкцій до окремих сайтів є необхідним та відповідним меті їх застосування.

Зрозумілою є ідея законотворця щодо впровадження юридичних механізмів відповідальності за недотримання законодавства щодо застосування санкцій: в окремих випадках, як-от продаж технологій державі-агресору, такі діяння можуть нести суттєву загрозу національній безпеці, а значні потенційні покарання за вчинення злочинів та правопорушень є виправданими. Разом з тим, неприпустимим є притягнення до відповідальності осіб за недотримання санкцій, правомірність накладення яких є сумнівною як з огляду на національне законодавство, так і з огляду на міжнародні стандарти захисту прав людини.

Уявімо, що ухвалення законопроекту № 5193 відбувається за актуальної законодавчої рамки та збереженні вже накладених санкцій. У такому разі значні штрафи загрожують не лише провайдерам Інтернет-послуг, які не блокуватимуть бодай один з сайтів, згаданих в президентських указах, а й користувачам, які не повідомлять про те, що провайдери відповідні сайти не блокують. Звичайно, в суді має бути доведена істотність завданої їм діяннями шкоди, однак за наявної української судової практики існує ризик, що суди не вдаватимуться до відповідного аналізу.

В умовах хаотичної та несистематизованої роботи з накладення санкцій зі сторони РНБО (накладання однакових санкцій двома указами в один день, застосування санкцій на певний строк після того, як вони вже були застосовані безстроково, застосування санкцій до померлих осіб тощо), потенційно якісним може бути нововведення щодо формування Єдиного реєстру санкцій, запровадження якого в різних формах передбачене законопроектами № 4454, 5191, 5191-1 та 5191-2. Його впровадження дозволило б уникати дублювання санкцій, а також краще налагодити моніторинг ефективності їх впровадження.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Санкції, що первинно задумувалися як інструмент захисту інтересів України від зовнішніх безпекових загроз, у 2021 році стали фактором у внутрішній політиці держави. Водночас, першим дзвіночком до того, що їх можна застосувати задля накладення надмірних та неправомірних обмежень на права людини, стало блокування у 2017 році низки російських веб-сайтів. Цей захід, а також всі аналогічні блокування, що здійснювалися на підставі рішень РНБО, затверджених президентськими указами відповідно до Закону України «Про санкції», не відповідав вимогам законності та критерію «передбачуваності законом», а отже, порушував вимоги трискладового тесту обмеження прав людини і становив собою порушення права на свободу вираження поглядів як власників заблокованих сайтів, так і їх користувачів.

Разом з тим, можна сприйняти позицію, що блокування більшості ресурсів (сайти органів влади, медіа та квазі-медіа, що оперують на тимчасово окупованих територіях тощо) могло переслідувати належну легітимну мету з забезпечення інтересів національної безпеки, а також бути пропорційним. Незважаючи на це, первинні блокування таких

ресурсів як «Вконтакте», «Одноклассники», «Яндекс» та «Mail.ru» призвели до обмеження доступу до сервісів, які носять інформаційно-розважальний характер, а також доступу до власних архівів листування, в тому числі і ділового, що не може вважатися пропорційним обмеженням прав.

Основна проблема використання санкційного законодавства задля блокування сайтів полягає у правозастосуванні окремих норм Закону «Про санкції». Українські правозахисні організації неодноразово наголошували на потребі внесення змін до санкційного законодавства задля дотримання законності, обґрунтованості та пропорційності санкцій щодо інформаційних ресурсів та забезпечення незалежного судового контролю від зловживань.⁴⁹ Ці зміни до законодавства мають як забезпечити правову визначеність, так і врахувати потребу моніторингу ефективності санкцій, разом з механізмом їх перегляду.

З-поміж внесених до Верховної Ради України законодавчих ініціатив, Проект Закону про обмежувальні заходи (санкції) держави з метою захисту національних інтересів України (№ 5191-1) є таким, що містить найменші ризики для цифрових прав, зокрема через закритий перелік санкцій, що в ньому міститься. З урахуванням окремих позитивних моментів з інших законопроектів, він міг би якісно замінити чинний Закон України «Про санкції», мінімізуючи ризики некоректного застосування санкцій як інструменту.

Водночас, ми усвідомлюємо, що в Україні, попри вимоги Доктрини інформаційної безпеки,⁵⁰ досі не розроблено механізмів обмеження доступу до інформації, що реально загрожує національній безпеці України. В умовах агресії зі сторони Російської Федерації, розробка відповідних механізмів є необхідною, однак за умови врахування практики Європейського суду з прав людини, що напрацювала досить детальні вимоги щодо обмеження доступу до контенту в Інтернеті.⁵¹

⁴⁹ Громадські організації закликають Президента України та РНБО забезпечити законність та прозорість при застосуванні санкцій до Інтернет-ресурсів. Лабораторія цифрової безпеки. 14 квітня 2020 року: <https://dslua.org/publications/hromads-ki-orhanizatsii-zaklykaiut-prezydenta-ukrainy-ta-rnbo-zabezpechyty-zakonnist-ta-prozorist-pry-zastosuvanni-sanktsiy-do-internet-resursiv/>

⁵⁰ Указ Президента України № 47/2017 від 29 грудня 2016 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

⁵¹ Максим Дворовий. Чорний вівторок для блокувань сайтів, або як Страсбург рятує російський інтернет (і наш заодно). Лабораторія цифрової безпеки. 7 липня 2020 року: <https://dslua.org/publications/chornyy-vivtorok-dlia-blokuvan-saytiv-abo-iak-strasburh-riatuie-rosiys-kyy-internet-i-nash-zaodno/>

З огляду на це, рекомендуємо:

1) Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки:

- Оновити санкційне законодавство, взявши за основу законопроект № 5191-1 як такий, що містить найменше ризиків для цифрових прав;
- При оновленні законодавства врахувати потребу дотримання вимог правової визначеності щодо суб'єктів, на яких накладаються санкції, та мінімізувати можливість застосування санкцій, не передбачених текстом відповідного закону;
- У разі збереження такого виду санкцій як блокування Інтернет-ресурсів, забезпечити єдність формулювань, що використовуватимуться у законодавстві щодо подібного обмежувального заходу;

2) Кабінету Міністрів України та народним депутатам України:

- Ініціювати діалог з залученням зацікавлених сторін щодо напрацювання законопроекту про обмеження доступу до шкідливого контенту в Інтернеті;

3) Раді національної безпеки та оборони України та Президенту України:

- Переглянути рішення про застосування санкцій щодо рішення про застосування санкцій у формі обмеження доступу користувачів до інформаційних ресурсів та привести їх у відповідність до Конституції та міжнародних зобов'язань України;
- При подальшому застосуванні санкцій, пов'язаних з обмеженням доступу до Інтернет-ресурсів, наводити належну інформацію, що дала б зрозуміти підстави застосування відповідного заходу, а також враховувати вимоги пропорційності обмеження прав людини;
- Оприлюднити результати моніторингу ефективності застосування санкцій, проведення якого покладене рішеннями РНБО, затвердженими указами Президента України, на Кабінет Міністрів України та Службу безпеки України за участі Національного Банку України. У разі, якщо такий моніторинг не проводився, забезпечити його проведення та оприлюднення його результатів.

ДОДАТОК

ПЕРЕЛІК ВЕБ-САЙТІВ ЩОДО ЯКИХ ЗАСТОСОВАНО САНКЦІЇ

URL веб-ресурсів щодо яких застосовано санкції	Дата прийняття відповідного Указу Президента України/ тривалість застосування санкцій						
	15 травня 2017	14 травня 2018	19 березн я 2019	14 травня 2020	23 березня 2021	21 травня 2021	24 червня 2021
Всього заблоковано	61	189	207	102	20	468	62
www.kaspersky.ru	3 роки			1 рік		3 роки	
www.drweb.ru	3 роки			1 рік		3 роки	
www.mail.ru	3 роки			3 роки			
www.vk.com	3 роки			3 роки			
www.ok.ru	3 роки			3 роки			
https://avia.yandex.ru/?utm_source=yamain&utm_medium=popup&utm_campaign=allru	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://auto.ru/?from=all-services	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://audience.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://afisha.yandex.ru/?city=moscow	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://money.yandex.ru/newcard?_openstat=yacard;all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://webmaster.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/video/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/time	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://money.yandex.ru/card2card/?_openstat=c2cw;all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://money.yandex.ru/new	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://direct.yandex.ru/?from=all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://disk.yandex.ru/?source=services-main	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://delivery.yandex.ru/promo/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/internet/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://calendar.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/images/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/maps	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://kassa.yandex.ru/?_openstat=promo;y_all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/yaca/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://www.kinopoisk.ru/?utm_source=yamain&utm_medium=link&utm_campaign=main	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://market.yandex.ru/?clid=505	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://metrika.yandex.ru/promo	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://metro.yandex.ru/moscow	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://music.yandex.ua/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://n.maps.yandex.ru/#/?z=12&ll=30.523541%2C50.450418&l=nk%23sat	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://realty.yandex.ru/?from=all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://news.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	

https://translate.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/pogoda/moscow	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/people?lr=213	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/blogs?redirected=1&lr=213	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://mail.yandex.ua/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://pdd.yandex.ru/domains_add/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/maps/213/moscow/?l=trf%2Ctrfe	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://travel.yandex.ru/?from=morda&utm_source=yandex_morda_tab&utm_medium=cpm&utm_campaign=yandex&utm_content=tab_exp	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://news.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://rabota.yandex.ru/?from=morda_all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://radio.yandex.ua/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://rasp.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/adv?from=all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://partner.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://sprav.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://stat.yandex.ru/Russia/Portal	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandex.ru/suvenirka	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://taxi.yandex.ru/#index	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://tv.yandex.ru/213	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://telephony.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://tech.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://fotki.yandex.ru/next/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://money.yandex.ru/gibdd-debts/?_openstat=debtsp;y_all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://dns.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://browser.yandex.ru/desktop/main/?from=prov_all	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://speechkit.yandex.ru/dev	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://xml.yandex.ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
https://yandexdatafactory.com/ru/	3 роки		3 роки	1 рік		3 роки	
rian.com.ua		3 роки				3 роки	3 роки
1tv.com		3 роки				3 роки	3 роки
domkino.tv		3 роки				3 роки	3 роки
domkino-premium.tv		3 роки				3 роки	3 роки
muz1.tv		3 роки				3 роки	3 роки
vremya.tv		3 роки				3 роки	3 роки
telecafe.ru		3 роки					3 роки
bober-tv.ru		3 роки					3 роки
kanal-o.ru		3 роки					3 роки
poehali.tv		3 роки					3 роки
katyusha.tv		3 роки					3 роки
karusel-tv.ru		3 роки					3 роки
rtr-planeta.com		3 роки				3 роки	3 роки x2
russia.tv		3 роки					3 роки x2

vesti.ru		3 роки				3 роки	3 роки x2
tvkultura.ru		3 роки					3 роки x2
digitalrussia.tv		3 роки					3 роки x2
vgtrk.com		3 роки				3 роки	
mobile.vgtrk.com		3 роки					
i-mult.tlum.ru		3 роки					
multvkino.tlum.ru		3 роки					
100kwt.com		3 роки					
ntvplus.ru		3 роки				3 роки	
tvzvezda.ru		3 роки				3 роки	
tnt-online.ru		3 роки				3 роки	
radiovera.ru		3 роки				3 роки	
nm-g.ru		3 роки					3 роки
5-tv.ru		3 роки				3 роки	
ren.tv		3 роки				3 роки	
otr-online.ru		3 роки				3 роки	
wbc.com.ru		3 роки					3 роки
promedia.ru		3 роки					3 роки
nashe.ru		3 роки				3 роки	3 роки
eizvestia.com		3 роки					
ubp.com.ua		3 роки					
ntv.ru		3 роки				3 роки	3 роки
россиясегодня.рф		3 роки				3 роки	
sputniknews.com		3 роки				3 роки	
ria.ru		3 роки				3 роки	
rsport.ria.ru		3 роки					
lprime.ru		3 роки					
realty.ria.ru		3 роки					
riarating.ru		3 роки					
inosmi.ru		3 роки				3 роки	
ria.ru/sn		3 роки					
www.capitaller.ru		3 роки				3 роки	
mini.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
mini.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
light.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
light.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
wiki.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
webmoney.ru		3 роки				3 роки	
wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
passport.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
security.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
credit.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
security.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
exchanger.ru		3 роки				3 роки	
login.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
debt.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
banking.guarantee.ru		3 роки				3 роки	

banking.gdcert.com		3 роки				3 роки	
banking.wmeuro.eu		3 роки				3 роки	
webmoney.ua		3 роки				3 роки	
banks.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
arbitrage.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
keeper.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
merchant.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
keeper.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
wmsc1.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
wmsc2.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
wmsc3.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
wmsc4.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
merchant.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
telepay.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
events.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
files.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
advisor.wmtransfer.com		3 роки				3 роки	
telepay.webmoney.ru		3 роки				3 роки	
wm.exchanger.money		3 роки				3 роки	
arbitrage.webmoney.ua		3 роки				3 роки	
mail.wmid.com		3 роки				3 роки	
paymaster.ua		3 роки				3 роки	
elmi.ua		3 роки				3 роки	
wm-factor.com.ua		3 роки				3 роки	
news-front.info		3 роки	3 роки			назавжди	3 роки
antimaydan.info		3 роки				назавжди	3 роки
novorossia.today		3 роки					3 роки
dan-news.info		3 роки	3 роки			назавжди	3 роки
mvddnr.ru		3 роки					3 роки
mgb-dnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
dnmchs.ru		3 роки				назавжди	3 роки
minfindnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
mintek-dnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
minstroy-dnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
mtspdnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
agroprom.msdnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
mondnr.ru		3 роки					3 роки
minjust-dnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
dnr-online.ru		3 роки					3 роки
donmintrans.ru		3 роки	3 роки				3 роки
msdnr.ru		3 роки					3 роки
novopressa.ru		3 роки				назавжди	3 роки
tk-union.tv		3 роки				назавжди	3 роки
republic-tv.ru		3 роки	3 роки			назавжди	3 роки
novorossiatv.com		3 роки					3 роки
dnr-news.com		3 роки				назавжди	3 роки
tribunal.dnr-online.ru		3 роки					3 роки
dnipress.com		3 роки					3 роки
фридом.su		3 роки				назавжди	3 роки

dnr-pravda.ru		3 роки				назавжди	3 роки
smdnr.ru		3 роки					3 роки
glavstat.govdnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
mincult.govdnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
minzdrav.govdnr.ru		3 роки					3 роки
izpp.govdnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
rst-dnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
admin-gorlovka.ru		3 роки				назавжди	3 роки
gorlovka.today		3 роки					3 роки
dnr-hotline.ru		3 роки				назавжди	3 роки
dnr24.su		3 роки			3 роки	назавжди	3 роки
dnr24.com		3 роки				назавжди	3 роки
bizdnr.ru		3 роки				назавжди	3 роки
dnr-live.ru		3 роки				назавжди	3 роки
dnr-life.ru		3 роки				назавжди	3 роки
donbass.media		3 роки					3 роки
novorossia-tv.ru		3 роки				назавжди	3 роки
russian.oplot.tv		3 роки	3 роки				3 роки
ruscrimea.ru		3 роки					
c-pravda.ru		3 роки	3 роки			назавжди	
reporter-crimea.ru		3 роки				назавжди	
allcrimea.net		3 роки				назавжди	
kianews.com.ua		3 роки					
gazeta.ok-crimea.ru		3 роки					
sevastopol.press		3 роки				назавжди	
rk.gov.ru		3 роки				назавжди	
mtur.rk.gov.ru		3 роки				назавжди	
crimea.gov.ru		3 роки				назавжди	
82.fskn.ru		3 роки					
ikrim.net		3 роки				назавжди	
c-inform.info		3 роки				назавжди	
nts-tv.com		3 роки				назавжди	
lsev.tv		3 роки					
трк-итв.рф (XN----DTBRG3ALE.XN--P1AI)		3 роки				3 роки	
trkekran.mybb.ru		3 роки					
crimea-channel.ru		3 роки					
trkmillet.ru		3 роки				назавжди	
1tvcrimea.ru		3 роки	3 роки			3 роки	
ikstv.ru		3 роки				3 роки	
yalta-tv.ru		3 роки				3 роки	
yaltatv.ru		3 роки				3 роки	
brttv.ru		3 роки					
kianews24.ru		3 роки				назавжди	
c-eho.info		3 роки				назавжди	
crimea.ria.ru		3 роки				3 роки	
komtv.org		3 роки					
gazetacrimea.ru		3 роки				3 роки	
lug-info.com		3 роки	3 роки			назавжди	3 роки
novoross.info		3 роки				назавжди	3 роки

sovminlnr.su		3 роки				назавжди	
mslnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
mu-lnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
merlnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
minpromlnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
mintrudlnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
minfinlnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
mshiplnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
minobrlnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
minstroylnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
mintop.su		3 роки	3 роки			назавжди	
gknslnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
mprlnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
fgi-lnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
tsiklnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
mchs-lnr.su		3 роки	3 роки			назавжди	
nslnr.su		3 роки				назавжди	
mvdlnr.su		3 роки				назавжди	
mgblnr.su		3 роки				назавжди	
miaistok.su		3 роки				назавжди	3 роки
gtklnr.su		3 роки				назавжди	
on-line.lg.ua		3 роки					
Lugansk-online.su		3 роки				назавжди	
lug24.ru		3 роки					
Novosti-tchasa.com		3 роки					
trk-luch.ru		3 роки					
artv-news.ru		3 роки				назавжди	
lugansk1.info		3 роки				назавжди	3 роки
okkupatsiya.net		3 роки					3 роки
lugansk.site		3 роки					3 роки
www.ozon.ru			3 роки				
www.labirint.ru			3 роки				
www.litres.ru			3 роки				
inst.net			3 роки				
rkn.gov.ru			3 роки				
https://yandex-taxi.com.ua			3 роки				
https://taxi-yandex.com.ua			3 роки				
http://yandextaxi.com.ua			3 роки				
https://taxi-yandex.kiev.ua			3 роки				
http://rabotavtaxi.pro			3 роки				
http://yandextaksiua.com.ua			3 роки				
http://yandex.biz.ua			3 роки				
http://yandextaxi.kiev.ua			3 роки				
http://www.yataxi.net			3 роки				
http://yataxi.com.ua/			3 роки				
http://glava-lnr.su/			3 роки				
https://mgblnr.org/			3 роки				
antratsit.su			3 роки			назавжди	
glava-lnr.info			3 роки			назавжди	

gtrlnr.com			3 роки				
infovestnik.blogspot.com			3 роки			назавжди	
leonid-pasechnik.info			3 роки				
lnr.today			3 роки			назавжди	
lugansk.online			3 роки			назавжди	
nashagazeta.net			3 роки			назавжди	
novorosinform.org			3 роки			назавжди	
nt1941.su			3 роки			назавжди	
rp24.info			3 роки				
uoperev.ucoz.org			3 роки				
мгблнр.орг			3 роки			назавжди	
sovminlnr.ru			3 роки				
mvdlnr.ru			3 роки				
gplnr.su			3 роки			назавжди	
mklnr.su			3 роки			назавжди	
fplnr.org			3 роки				
mintranslnr.su			3 роки			назавжди	3 роки
mzlnr.su			3 роки			назавжди	
pflnr.su			3 роки				
gorod-lugansk.com			3 роки			назавжди	
antr-adm.ru			3 роки				
krasnyluch.su			3 роки			назавжди	
kg.a.su			3 роки				
slavlnr.su			3 роки			назавжди	
stakhanov.su			3 роки			назавжди	
krasnodon.su			3 роки			назавжди	
bryanka.su			3 роки			назавжди	
www.pervomaysklnr.su			3 роки			назавжди	
rov-adm.su			3 роки			назавжди	3 роки
svk-portal.su			3 роки			назавжди	3 роки
lutugino.su			3 роки			назавжди	
alchevsk.su			3 роки			назавжди	
vmakeevke.com			3 роки				
novorossia.vision			3 роки				
achtungpartisanen.ru			3 роки				
amvrosievka-gorsovet.umi.ru			3 роки				
cikdnr.su			3 роки				
debalcevo-dnr.ru			3 роки				
denis-pushilin.info			3 роки				
denis-pushilin.ru			3 роки				
Donetsk.kp.ru			3 роки				
donbasstoday.ru			3 роки				
dnrsovet.su			3 роки				
enakievo.org			3 роки				
gorod-donetsk.com			3 роки				
ilovaisk.ugletele.com			3 роки				
iskra-dnr.ru			3 роки				
khartsyzsk.ugletele.com			3 роки				
kirovskoe.ugletele.com			3 роки				

makeyevka.ru			3 роки				
mcxdnr.ru			3 роки				
mdsdnr.ru			3 роки				
mer.govdnr.ru			3 роки				
mid-dnr.su			3 роки				
mptdnr.ru			3 роки				
mzdnr.ru			3 роки				
newsdnr.ru			3 роки				
novopressa.ru			3 роки				
novorossia.su			3 роки				
odsd.ru			3 роки				
prodonbass.ru			3 роки				
shahtersk.org			3 роки				
snezh-dnr.wmsite.ru			3 роки				
starobeshevo.ru			3 роки				
telmanovo.dnr-online.ru			3 роки				
torez24.ru			3 роки				
vsednr.ru			3 роки				
voskhodinfo.su			3 роки				
yasispolkom.dnr-online.ru			3 роки				
zhdanovka.com			3 роки				
zugres.ugletele.com			3 роки				
минсвязь.рус			3 роки				
минспорт.рус			3 роки				
antifashist.com			3 роки				
antimaydan.com			3 роки				
comitet.su			3 роки				
crimea.izbirkom.ru			3 роки			назавжди	
krym.fas.gov.ru			3 роки			назавжди	
opcrimea.ru			3 роки			назавжди	
ppcrimea.ru			3 роки			назавжди	
rkproc.ru			3 роки			назавжди	
rosdialog.ru			3 роки				
sp-rc.ru			3 роки			назавжди	
tfomsrk.ru			3 роки			назавжди	
voicesevas.ru			3 роки		3 роки	назавжди	
r82.fss.ru			3 роки			назавжди	
r82.fssprus.ru			3 роки			назавжди	
82.mvd.ru			3 роки				
82.mchs.gov.ru			3 роки				
82reg.roszdravnadzor.ru			3 роки			назавжди	
82.rosпотреbnadzor.ru			3 роки			назавжди	
82.rkn.gov.ru			3 роки			назавжди	
ruscrimea.ru			3 роки			назавжди	
golospravdy.ru			3 роки				
керчь-город.рф			3 роки			назавжди	
чистенькое-адм.рф			3 роки				
скворцовский.рф			3 роки				
rusmatica.org			3 роки				

asssr.info			3 роки				
tass.ru			3 роки		3 роки		
rusvesna.su			3 роки				
rusnext.ru			3 роки				
freedom.kiev.ua			3 роки				
voloshyna.org.ua			3 роки				
uzhhorod.today			3 роки				
politnavigator.net			3 роки				
Ukraine.ru			3 роки				
nahnews.org			3 роки				
odnarodyna.org			3 роки				
1tv.ru		3 роки (у 2020)				3 роки	
ntvplus.tv		3 роки (у 2020)				3 роки	
riafan.ru				3 роки			
jpgazeta.ru				3 роки	3 роки		
newinform.com				3 роки			
inforeactor.ru				3 роки			
politros.com				3 роки			
https://avia.yandex.ua/?utm_source=yamain&utm_medium=popup&utm_campaign=allua				1 рік		3 роки	
https://audience.yandex.ua				1 рік		3 роки	
https://afisha.yandex.ua/events?city=kyiv&tag=cinema				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/video/				1 рік		3 роки	
https://disk.yandex.ua/?source=services-main				1 рік		3 роки	
https://direct.yandex.ua/?from=all&ncrnd=5179				1 рік		3 роки	
https://sprav.yandex.ua				1 рік		3 роки	
https://zno.yandex.ua/ru				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/internet				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/images				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/maps				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/yaca				1 рік		3 роки	
https://market.yandex.ua/?clid=505				1 рік		3 роки	
https://metrika.yandex.ua/promo?				1 рік		3 роки	
https://metro.yandex.ua/kyiv				1 рік		3 роки	
https://n.maps.yandex.ru/				1 рік		3 роки	
https://news.yandex.ua				1 рік		3 роки	
https://translate.yandex.ua				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/pogoda/kyiv				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/				1 рік		3 роки	
https://site.yandex.ua/				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/people?lr=143				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/blogs?rdrnd=234434&lr=143&redirect=14758423_93				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/maps/143/kyiv/?l=trf%2Ctrfe				1 рік		3 роки	
https://rabota.yandex.ua/?from=morda_all				1 рік		3 роки	
https://rasp.yandex.ua/?lang=ru				1 рік		3 роки	
https://yandex.ua/adv?from=all				1 рік		3 роки	

https://partner.yandex.ua				1 рік		3 роки	
https://passport.yandex.ua/auth/update/?retpath=https%3A%2F%2Fsprav.yandex.ua%2				1 рік		3 роки	
https://stat.yandex.ua/Ukraine/Portal				1 рік		3 роки	
https://tv.yandex.ua/187?grid=main&period=now				1 рік		3 роки	
https://dns.yandex.ua				1 рік		3 роки	
https://browser.yandex.ua/desktop/?from=prov_a				1 рік		3 роки	
https://xml.yandex.ua/				1 рік		3 роки	
utro.ru					3 роки		
ruxpert.ru					3 роки		
svpressa.ru					3 роки		
gazeta.ru					3 роки		
ukraina.ru					3 роки		
lenta.ru					3 роки		
smi2.ru					3 роки		
rt.com					3 роки		
asd.news					3 роки		
pikinform.ru					3 роки		
dnronlane.su					3 роки		
i-don.ru					3 роки		
rumedia24.com					3 роки		
rmnews.ru					3 роки		
howto-news.info					3 роки		
novosti.icu					3 роки		
pobeda.tv						3 роки	
vesti-k.ru						3 роки	
smotrim.ru						3 роки	
moscowmedia.net						3 роки	
m24.ru						3 роки	
mskagency.ru						3 роки	
iz.ru						3 роки	
tvс.ru						3 роки	
telesputnik.ru						3 роки	
rbc.ru						3 роки	
tvс.rbc.ru						3 роки	
crimea.mk.ru						3 роки	
crimea24.tv						3 роки	
crimea-radio.ru						3 роки	
crimeapress.info						3 роки	
stv92.ru						3 роки	
info.paymaster.ru						3 роки	
web-moneta.com						3 роки	
webmoney-keeper.ru						3 роки	
wiki.web-money.ru						3 роки	
wiki.web.money.ru						3 роки	
wiki.wmtransfer.com						3 роки	
webmoneydealer.narod.ru						3 роки	
www.smartwm.ru						3 роки	
exchanger.money.ru						3 роки	

wmchanger.com						3 роки	
webmoney.com.ua						3 роки	
webmoney.by						3 роки	
owebmoney.ru						3 роки	
wmx.ru						3 роки	
facebook.com/webmoney						3 роки	
twitter.com/webmoney_ru						3 роки	
telegram.me/webmoney						3 роки	
indx.ru						3 роки	
indx.cepital.ru						3 роки	
indx.money.ru						3 роки	
indx.exchange.ru						3 роки	
indxexchange.ae.ru						3 роки	
www.nateks.ru						3 роки	
nateks-dv.ru						3 роки	
nateks-ural.ru						3 роки	
nateks-don.ru						3 роки	
megatransov.net						3 роки	
nateks-volga.ru						3 роки	
nateks.telecomsite.ru						3 роки	
nateks.by						3 роки	
www.inlinegroup.ru						3 роки	
inlinegroup-c.ru						3 роки	
www.inlinegroup.ua						3 роки	
megasoft-ltd.ru						3 роки	
www.qiwi.ua						3 роки	
www.qiwi.com						3 роки	
qiwi.gcs-web.com						3 роки	
p2p.qiwi.com						3 роки	
jobs.qiwi.com						3 роки	
corp.qiwi.com						3 роки	
qiwitruе.dev						3 роки	
universe.qiwi.com						3 роки	
static.qiwi.com						3 роки	
qiwiguide.ru						3 роки	
qiwi.me						3 роки	
bonus.qiwi.com						3 роки	
travel.qiwi.com						3 роки	
donate.qiwi.com						3 роки	
teamplay.qiwi.com						3 роки	
investor.qiwi.com						3 роки	
qiwi.kz						3 роки	
developer.qiwi.com						3 роки	
tochka.com						3 роки	
facebook.com/qiwirussia						3 роки	
instagram.com/qiwi_russia						3 роки	
twitter.com/qiwirussia						3 роки	
www.yoomoney.ru						3 роки	
promo.yoomoney.ru						3 роки	

yoomoney.website						3 роки	
money.yandex.ru						3 роки	
kassa.yandex.ru						3 роки	
new.yoomoney.ru						3 роки	
jobs.yoomoney.ru						3 роки	
promo.yoomoney.ru						3 роки	
yookassa.ru						3 роки	
yumoney.ru						3 роки	
http://ya-taxi.bitrix24.site/						3 роки	
http://facebook.com/yandex.kiev						3 роки	
82.МВД.рф						назавжди	
armgov.ru						назавжди	
djankoiadm.ru						назавжди	
dzhankoy.rk.gov.ru						назавжди	
epp.genproc.gov.ru/web/proc_91						назавжди	
feo.rk.gov.ru						назавжди	
intrud.rk.gov.ru						назавжди	
mchs.rk.gov.ru						назавжди	
meco.rk.gov.ru						назавжди	
mgsn.rk.gov.ru						назавжди	
minek.rk.gov.ru						назавжди	
minfin.rk.gov.ru						назавжди	
minfo.rk.gov.ru						назавжди	
mkult.rk.gov.ru						назавжди	
monm.rk.gov.ru						назавжди	
mprom.rk.gov.ru						назавжди	
msh.rk.gov.ru						назавжди	
msport.rk.gov.ru						назавжди	
mstroy.rk.gov.ru						назавжди	
mtop.rk.gov.ru						назавжди	
mtrans.rk.gov.ru						назавжди	
mtrud.rk.gov.ru						назавжди	
must.rk.gov.ru						назавжди	
mzdrav.rk.gov.ru						назавжди	
mzem.rk.gov.ru						назавжди	
mzhkh.rk.gov.ru						назавжди	
narodnoeopolchenie.ru						назавжди	
sev.gov.ru						назавжди	
simadm.ru						назавжди	
usd.krm.sudrf.ru						назавжди	
vs.krm.sudrf.ru						назавжди	
yalta.rk.gov.ru						назавжди	
crimea-news.com						назавжди	
journalcrimea.ru						назавжди	
ok-crimea.ru						назавжди	
sev.tv						назавжди	
amvrosievka-gorsovet.1c-umi.ru						назавжди	
crb-dnr.ru						назавжди	
dnrailway.ru						назавжди	

dokuchaevskga.ucoz.org						назавжди	
doncsm.ru						назавжди	
donmarkets.ru						назавжди	
econri.org						назавжди	
fpdnr.ru						назавжди	
giapkdnr.msdnr.ru						назавжди	
gisnpa-dnr.ru						назавжди	
gkecopoldnr.ru						назавжди	
gkgtn.ru						назавжди	
goskomzemdnr.ru						назавжди	
gosstat-dnr.ru						назавжди	
gostrud-dnr.ru						назавжди	
govdnr.ru						назавжди	
gpdnr.su						назавжди	
gsdsd-dnr.ru						назавжди	
gum-centr.su						назавжди	
guprec.ru						назавжди	
mgbdnr.ru						назавжди	
mininfodnr.ru						назавжди	
mpt-dnr.ru						назавжди	
novoaz-adm.3dn.ru						назавжди	
ombudsmandnr.ru						назавжди	
phoenix-dnr.ru						назавжди	
postdonbass.com						назавжди	
pravdnr.ru						назавжди	
rcz-dnr.ru						назавжди	
ritualdnr.ru						назавжди	
supcourt-dpr.su						назавжди	
telmanovo-dnr.ru						назавжди	
tppdnr.ru						назавжди	
vodadonbassa.ru						назавжди	
yasispolkom.ru						назавжди	
zhdanovka.ugletele.com						назавжди	
мвдднр.рф						назавжди	
bg14.org						назавжди	
bmpvsu.ru						назавжди	
donnu.ru						назавжди	
dontimes.ru						назавжди	
e-news.su						назавжди	
gazeta-dnr.ru						назавжди	
gb-dnr.com						назавжди	
gorlovka-tv.ru						назавжди	
lostarmour.info						назавжди	
mozaika.dn.ua						назавжди	
mrespublika.ru						назавжди	
newsua.ru						назавжди	
oddr.info						назавжди	
russian-center.ru						назавжди	
telekanal-oplot.tv						назавжди	

agklnr.su						назавжди	
aprlnr.su						назавжди	
fsnslnr.su						назавжди	
gktrlnr.su						назавжди	
goskomzemlnr.su						назавжди	
gosnadzorlnr.ru						назавжди	
gosrezervlnr.su						назавжди	
gtrklnr.su						назавжди	
kaznalnr.ru						назавжди	
mil-lnr.info						назавжди	
pflnr.su						назавжди	
asketlnr.su						назавжди	
doneast.su						назавжди	
lgt.su						назавжди	
lifelug.su						назавжди	
lnr.media						назавжди	
redray-lnr-news.su						назавжди	
skgazeta.su						назавжди	
slavvesti.su						назавжди	
szstakhanov.su						назавжди	
trudgor.su						назавжди	
trudslava.su						назавжди	
vperedlnr.su						назавжди	
xxiveklnr.su						назавжди	
антрацитовский-вестник.рф						назавжди	
нашпервомайск.рф						назавжди	